

Ko te whāinga nui he tiroiro i te whai mana o te reo, o ngā tikanga a tēnā iwi, a tēnā iwi i tōna anō kāinga. Katoa te hunga i reira e mana ana o rātou reo i o rātou ake kāinga engari he mana pēhea nei taua mana? Kāti, me pēnei noa ake au, i Hāmoa koirā tonu te reo e rangona ana ahakoa huri te tangata ki hea, ki roto i ngā toa, ki roto i ngā hōtera, ki runga i te huarahi, ki waenga tonu i a rātou anō ahakoa tamariki, ahakoa rangatahi, ahakoa kaumātua koirā te reo matua. Hoki ana ōku whakaaro ki ōku marae o roto o Tūhoe i a au e tamariki ana e pērā anō hoki ērā i aua wā rā, arā, uaua ana te rangona o te reo Pākehā, ā, kore rawa hoki i noho koirā kē hei reo kōrero mā te hunga pakeke ki a rātou anō pēnei i ēnei wā nei. Tae atu ki Tonga he pērā anō engari kei te pā he raru ki Whiti e ai ki Te Minita Mātauranga o reira. I te kaha warea o rātou kia ōrite te mana o ngā reo katoa e kōrerotia ana i Whiti kua tāmia haerehia te reo ake o reira nā reira kua tahuri anō te kāwanatanga o reira ki te kimi huarahi e kore ai tērā āhua.

Hāunga ia tātou, kei te mōhiotia te wāhi ki a tātou. Ko te maruāpō, ko te tōmina nui, ko te moehewa o Timoti kia rite anō tēnei whenua ki tō ngā Hāmoa ā-reo nei, arā, kia rangona te reo ahakoa huri ki hea, ahakoa haere ki hea. Ka taea i rotō i te wā ki te whakaae te ao Māori koirā tāna e pīrangi nei, ā, kia tino mutu, mutu nei te kōrero Pākehā a te hunga matatau ki te reo Māori ki a rātou anō pēnei i tā te ao Māori e mahi nei i tēnei wā tonu nei. Kātahi nā te mahi mākatikati nei ko tērā, ā, tē aro kē hoki i a au he aha rā i pērā ai anei kē nei hoki tōna ake reo. Ki te kaha te whērā o te hunga matatau e korē te rangatahi e whakapono he mana anō, he wehi anō tō te reo Māori. Kāore noa iho he take o te whakapae, o te uapare nō te ao Pākehā te hē kua roa kē tātou e takahi ana i te ara o te whakaora ake i te reo i nāianei, kua hoki mai anō te mate ki a tātou anō, Māori nei. Me waiho ki tērā kōrero rā. *'Tirohia i te pura o tōu kanohi, ka tiro ai i tō tētahi'*. Me waiho e au ki konā, Māori mā, kei a koutou a tua atu engari kei noho noa i konā tangi meme noa iho ai, komekome noa iho ai tē tahuri kē ai ki te kakau o te hoe ka hoe ai i te waka. Kāti ake i konei mō tēnā take!

Ko te taha ki ngā tikanga i tirohia me te taupatupatu o te taha ture ki te taha tikanga, arā, kua waiho kē mā ngā whare whakawā o te Pākehā e whakatau me aha, pēnei i a tātou me ngā ika e tohea nei. Ko tēnei raru kei te tino

pā ki te whenua o Hāmoa nā te mea ko te mana ki ngā wāhi noho kei ngā kaumātua rangatira tonu te tikanga. Kua pātukituki te tikanga Hāmoa ki te tikanga Pākehā. E mōhio ana tātou i ōna wā kāore kē he mana ake o te tangata kia whai i tāna i pīrangi ai engari ko tāna i mahi ai me whai hua anō ki te katoa. Ki tā te Māori titiro ko te tangata takitahi he wāhanga nō te katoa, ko tāna i mahi ai ahakoa pai, ahakoa kino, ka pā ki te iwi nō reira kia āta whakaaro anō ia i mua i tāna mahinga i tāna i mahi ai. Nō te taenga mai o te ao Pākehā ka tukua te tangata kia whai i tāna i hiahia ai me te kore e aro ake ki te iwi whānui me te pānga atu o tāna i mahi ai ki a rātou. Nā, koinei te raru kua pā ki Hāmoa, ā, kua kawea ngā kaumātua ki te aroaro o te kōti Pākehā mā reira kē e whakatau mai he aha te aha. E ia ki te kōrero-mai ki a mātou, e toru ngā

take pēnei kua kawea ki te aroaro o te ture engari i te mutunga iho whakatauhia ana e te ture kāore ōna mana ki ngā tikanga ake a te iwi.

E kore pea e pērā rawa te pā o te raru ki Tonga nā te mea kei te Kīngi tonu te mana ko tāna i whakahau ai koirā tā tōna iwi i whai ai, kāore he tiroiro, kāore he aha, oti atu ana te take ki reira.

I a au hoki e tamariki ana ko tā ngā kaumātua i kī ai koirā tāu e mahi ai kāore he pātai, kāore he aha heoi

anō i whakarongo atu ki tā taua kaumātua i kī ai. Kua kite tātou i nāianei i te pātukituki mai o te tikanga ki te ture i te hiahia o ngā wāhine kia tū ki te whaikōrero me te kawea anō i tā rātou take ki te aroaro o te Pākehā mā reira e whakatau mai. I ēnei rā o te pōhēhē haere noa o ngā tikanga Māori kua eke anō pea ki te wā kia āta noho tēnā iwi, tēnā iwi ki te whiriwhiri, ki te whakatau i tāna i pai ai, i whakaae ai. Kāore tēnei i rere kē ake i o tātou whanaunga e noho mai nei i ngā moutere maha o Te Moana-nui-a-Kiwa engari kua kore i taea te whakawhēauau nā te mea e rere ana te wā.

Kāti, koinei te ia o ngā kōrero i tā mātou hui i tū ki Hāmoa, ā, ihiihi ana tērā ki a au te noho ki te āta kōrero i ngā tikanga me ngā raru kei te pā i te ūnga o te tangata ki ērā engari ko tōna kēhua, ko te ture, ko te whakaaro Pākehā, ko te mātauranga Pākehā kei te whakararu otirā he waiho nō tātou mā reira tātou e whakararu mai.

E tātou, e te ao Māori, me āta whakaaro ake tātou ki tō tātou reo me ā tātou tikanga kia pai ai te waiho mai ki muri nei hei onge ki ngā whakatipuranga haere ake nei, haere ake nei, tihē!

Te Toihau a Timoti Kāretu me te Tumuaiki o Ngā Kaiwhakawā o te Kōti Teitei o Ahitereiria